

ПРОГОНИ И УНИШТАВАЊЕ ЈЕВРЕЈА И ЦИГАНА

Овај проблем било је нужно одвојено обрадити, јер га је током окупације и нацистичка Немачка посебно третирао. Ако бисмо у целини посматрали како су нацисти покушали да реше ово питање у Србији, могли бисмо издвојити три фазе:

У првој фази (април—август) нацисти су помоћу домаћих сарадника извршили евиденцију, обележавање, ограничили слободу кретања, вршили пљачку јеврејске имовине, увели принудан рад, као и разне врсте намета на Јевреје;

у другој фази (август—децембар) нацисти су сакупили мушкарце у логоре и тражили путеве како да се ослободе око 15.000 Јевреја и 3.000 Цигана, при том постепено стрељајући мушкарце;

у трећој фази (децембар 1941 — мај 1942) нацисти су постепено уништили све Јевреје и један део Цигана у Србији.¹)

Одмах после окупације и формирања немачких војних полицијских и других власти, за јеврејско питање су били задужени: руководилац. Оперативне групе полиције и службе безбедности за Југославију Бб^цуквоник др Виљем Фукс, пхец Гестапоа у Београду мајор Ханс Хелм^ЈтаЧе"1Тредратаи"Ш'лицијски"атап1е""Јирт немачком посланетвуг'1постојао је и посебан реферат за јеврејско питање, којим је руководио SS-поручник Фриц Штраке.^{1а} Његов главни задатак у почетку био је да, уз помоћ квислиншке полиције, састави картотеку Јевреја. Вођене су: општа картотека, картотека имовине и картотека супружника који су били у државној служби.²

Да би лакше вршили надзор над Јеврејима, нацисти су формирали јеврејску полицију, која је сачињавала један одсек у Управи града Београда. Шеф ове полиције био је Ото Виндет, некадашњи службеник фирме „Филипс”.³ У њој се налазило и неколико српских полицајаца. Да се сами не би много ангажовали, а да би убрзали посао око евиденције Јевреја, нацисти су обновили Јеврејску општину и преко ње издавали наређења.

Од првих дана окупације Јевреји су били у веома тешком по-
ржају. Још 16. априла шеф Оперативне групе полиције и службе безбедности издао је проглас, у коме је захтевао: „Сви Јевреји морају

¹ О прогону и уништавању Јевреја и Цигана није у оквирима Србије до сада писано. О нацистичком прогону Јевреја у Београду писао је Лазар Ивановић у раду „Терор над Јеврејима у окупираном Београду 1941—1942, *Годишњак града Београда*, 1966, XIII, 2-89—316. Овај рад веома је корисно послужио при писању овог поглавља без обзира на то што смо користили исте изворе.

^{1а} Никола Николић, „Ајхманови пипци у Југославији”, „Борба”, 11. II 1961.

² АВИИ, НДА, 19-2-1.

³ Ј. Ивановић, н. ч, 291.

да се пријаве 19. априла у 8 часова Градској полицији на Ташмајдану. Јевреји који се не одазову овом позиву биће стрељани."⁴ Међутим, упркос претњама, регистрација је ишла веома споро, па су нацисти још неколико пута издавали наредбе сличне оној од 26. маја, у којој се, између осталог, каже: „У циљу установљења бројног стања Јевреја наређује се подређеним властима да хитно доставе извештаје о бројном стању како наших тако и страних Јевреја, с тим да се за ове друге извести одакле су дошли и чији су држављани били. Наређено је подређеним властима да се у року од 5 дана сви Јевреји, наши држављани, врате у места где су били пре 6. априла."⁵ Ни ова наредба није много помогла. Од 11.780 Јевреја, колико их је било у Београду јануара 1941. године, у јуну је регистровано 9.400⁶

Они који су се пријавили добили су жуте траке на којима је писало „Jude“, а од уласка Сједињених Америчких Држава у рат — звезде које су морали да носе на грудима или леђима. Убрзо је, крајем априла и почетком маја, организован принудан рад. У Београду су Јевреји радили на рашчишћавању рушевина, у почетку на оним местима где је било најпотребније, без неког посебног плана и контроле. По наређењу Гестапоа, 17. маја извршена је подела Београда на седам рејона техничке службе. Уведене су сталне радне јединице и команде. Радно време било је од 7,30 до 13 часова и од 15 до 17 часова, а недељом од 8 до 12 часова. Сви способни мушкарци од 14 до 60 година и жене од 16 до 40 година одређени су на принудан рад. Овим радом, пошто су издвојени старци, болесни и деца, било је обухваћено око 3.500—4.000 Јевреја.⁷ Рад је трајао до 14. јуна, када је Фукс наредио да све старешине рејона дођу 15. јуна код Пожарне команде на Ташмајдан. Од тада Јевреји нису додељивани рејонским службама као радна снага. Осим тога, ограничена им је слобода кретања. Крајем априла забрањена им је возња трамвајима, а у мају куповина на пијацама и у радњама пре 11 часова. У моравској бановини ово време за куповину било је ограничено од 11 до 12 часова.⁸ По овим наређењима Јевреји нису могли бити продавци. Забрањена им је посета позориштима, биоскопима и местима за разоноду сваке врсте. Јавне локале могли су посећивати само са дозволом. За прекршај ових одредби биле су предвиђене казне до 30 дана затвора, а по слободној процени, долазило је у обзир и упућивање у концентрациони логор.

Дефинитивно је њихов правни положај регулисан наређењем војног заповедника за Србију— генерала Ферстера, од 30. маја 1941. године, по којем су у сваком погледу били обесправљени.⁹

Истим наређењем Цигани су изједначени са Јеврејима. За њих су вазиле све одредбе као и за Јевреје, мада је у једном извештају Јомесарска влада наглашавала да би требало разликовати две врсте Цигана: стално настањене и чергаре, и да треба прогонити само чергаре. Кретање им је било дозвољено само од 6 до 20 часова.

⁴ АВИИ, НА, 50-1/8.

⁵ Исто, НДА, 19-1-5/22.

⁶ Исто, НДА, 20А-4-20 и 19-1-35.

⁷ Опширније: Л. Ивановић, н. ч, 296.

⁸ АВИИ, НДА, 19-2-2.

⁹ Лист уредаба војног заповедника Србије од 31. V 1941, АВИИ. НА 56-1/1.

Поред принудног рада Јевреји су морали да издрже огромне намете. Тако су нацистима дали у виду разних дажбина око 6,000.000 динара.¹⁰

Нападом Немачке на Совјетски Савез настали су нови моменти у решавању јеврејског питања уопште. Хитлер је одмах после напада издао комесарску заповест да се стрелјају сви комесари и партијски функционери који буду заробљени. Химлер и Хајдрих су ову наредбу проширили на све руске Јевреје. У овом акту Ајхман¹¹ је видео могућност да уништи Јевреје и осталих земаља. У споразуму са Милером и Хајдрихом, почео је у јесен 1941. године са депортацијом Јевреја из Рајха, Аустрије и Чехословачке у области у којима је владала комесарска заповест. Истовремено су почела уништавања Јевреја у Пољској. Овде су први пут примењене гасне коморе за уништавања људи, а употребио их је Одил Глобочник, Ајхманов потчињени и пријатељ. У исто време формирана је Команда 1.005 за уклањање трагова егзекуције.¹²

Аналогно општој ситуацији у осталим окупираним земљама, у току јула је заоштрен однос представника нацистичке Немачке према Јеврејима у Србији. Нацисти су почетак устанка искористили да Јевреје прогласе за његове подстрекаче и учеснике и да отпочну са њиховим уништавањем. Приликом првих јулских стрељања, заједно са другим таоцима у Београду стрелјани су Јевреји 5, 8. и 17. јула.¹³

Прво масовно стрељање Јевреја извршено је 29. јула због палења аутомобила на улици, јер се приликом исграге испоставило да је један од учесника у палењу био Јеврејин. Нацисти су тражили од Јеврејске заједнице да изручи кривце и, пошто то није учињено, стрељали су преко 100 Јевреја.¹⁴

Половином августа похапшено је око 2.500 Јевреја из Баната, и у року од петнаест дана пребачени су у Београд.¹⁵ Мушкарце су одмах интернирали у затвор код Топовских шупа у Београду, а око 1.650 жена и деце сместили су у станове Јевреја и зграде јавних Установа.¹⁶

Крајем августа нацисти су почели да интернирају Јевреје из Србије. Најпре су сакупили око 1.200 Јевреја из Шапца и околине и сместили их у посебно формиран логор у баракама на Сави. До 1. септембра затворено је око 1.500 Јевреја из Смедерева и одмах преоачено у Београд,¹⁷ где су стално вршена хапшења Јевреја, тако

¹⁰ Л. Ивановић, н. р, 298.

¹¹ Адолф Ајхман, шеф секције IVBi у Гестапоу, који је обрађивао проблем на који начин иселити Јевреје из Рајха и осталих земаља окулиране Европе а касније их уништити.

¹² Leon Poliakov, Josef Wulf, *Das dritte Reich und die Juden*, стр. 53.

¹³ *Зборник I*, 1, 345—47.

¹⁴ Исто, 351—53. У књизи *Злочини фашистичких окупатора и његових помагача против Јевреја у Југославији*, Београд, 1952, стр. 8—9, наводи се да је тог дана стрељано 120 Јевреја.

¹⁵ Божидар Ивковић, „Уништење Јевреја и пљачка њихове имовине у Ванату 1941—1944“, *Токови револуције*, 1967, I, стр. 384—387.

¹⁶ У белешци Радемахера, саветника Министарства иностраних послова, говори се о 2.000 депортованих из Баната у Србију (АВИИ, Мф. — Лондон, X 297105).

¹⁷ *Зборник I*, 1, 466.

да су се мушкарци, углавном у октобру, налазили у затвору код Топовских шупа. Било их је **СКО** 3.000. Око 843 Јевреја из моравске бановине смештена су у нишки логор.¹⁸

Овакво интернирање Јевреја у неколико места Србије изазвало је забринутост војног заповедника Данкелмана, шефа Управног штаба Турнера и опуномоћеника за спољне послове Бенцлера, јер нису знали шта сада да учине са њима.

Још у августу Бенцлер је тражио да се они транспортују низ Дунав на неко острво у делти, или у Пољску.¹⁹ Исти захтев поновио је у телеграму од 8. септембра, који је писао заједно са Везенмајером.²⁰ Њих двојица били су у уверењу, или су бар пред Рибентропом заступали такво мишљење, да су Јевреји учесници и инспиратори многих саботажа, које су се догађале у Србији у то време. Због тога су обојица молила да се Јевреји протерају из Србије, у најгорем случају бар мушкарци.²¹

При решавању овог питања Бенцлер је показивао нервозу, па је два дана касније инсистирао на одговору код Министарства иностраних послова, да би могао предузети одговарајуће мере код Данкелмана и Фукса.²²

Одговор је уследио одмах (11. септембра 1941) од Лутера, подсекретара у Министарству иностраних послова. „Протеривање Јевреја на туђу територију не може бити одобрено. На тај начин не постиже се решење јеврејског питања. Остаје да се Јевреји ставе у радне логоре и да се употребе за неопходне јавне радове.”²³

Међутим, не осврћући се на овај одговор, Бенцлер је и даље био упоран, јер је сматрао да присуство Јевреја само још више компликује ионако тешку политичку ситуацију за Немце у Србији, па је на ово Лутерово писмо одговорио 12. септембра: „Смештај у радни логор у садашњим унутрашњим условима није могућ, пошто није загарантована сигурност. Јеврејски логор би сметао и штавише доводио у опасност наше трупе. Стога је потребно да се одмах евакуише 1.200 Јевреја из логора у Шапцу, пошто је Шабац ратно подручје, а у околини се налазе устаничке банде од више хиљада људи.”²⁴ Бенцлер је тражио да се депортују Јевреји из Шапца, јер су ту нацисти били најугроженији.

Вероватно је ова преписка уручена саветнику Министарства иностраних послова Радемахеру да изнесе своје мишљење о целом проблему. У својим белешкама од 13. септембра он се не слаже са Бенц-

¹⁸ АВИИ, НДА, 19-2-2.

¹⁹ Ј. Марјановић, н. д. 171.

²⁰ Од почетка устанка Везенмајер је био „летећи амбасадор”, придодат Бенцлеру да му помогне око низа проблема који су искрсавали у вези са устанком.

²¹ АВИИ, Мф. — Л, X. 297130. Том приликом они помињу број од 8.000 који долази у обзир за депортацију; без обзира на то што у истом телеграму напомињу да је један концентрациони логор у изградњи, ипак сматрају да Јевреје треба што пре чамцима низ Дунав удаљити из Србије и искрцати их на острво дунавске делте. Истовремено су молили Министарство спољних послова да интервенише код владе Румуније да се добије сагласност за ову акцију.

²² АВИИ, Мф. — Л, X. 297130.

²³ Архив Института у Јерусалиму, документ 644.

²⁴ АВИИ, Мф. — Л, X. 297175.

лером и сматра да није у стању да сагледа хитност протеривања Јевреја, већ предлаже да се затворе у логоре и постепено униште.²³

Међутим, Бенцлер и није био за то да се то изврши одмах, као што је предложио Радемахер. Он се јошједном, 28. септембра, обратио Министарству иностраних послова, овог пута лично Рибентропу. „Ја се усуђујем да Вас подсетим да сте ми Ви у Фушлу обећали изричито Вашу помоћ да сместимо Јевреје, слободне зидаре и Србе англофиле било низ Дунав или у концентрационе логоре у Немачкој или Генералном Гувернману. Брзо решење јеврејског питања је овде тренутно најважнији политички задатак и услов за отклањање слободног зидарства и за нас непријатељске интелигенције. Војна акција која је у току ствара погодан тренутак за почетак акције. Уз то су ме генерал Беме и војни заповедник Данкелман изричито замолили да утичем код Вас за што је могуће брже протеривање Јевреја ван земље. Пре свега, реч је о 8.000 мушкараца, чији је смештај у нашим логорима немогућ, пошто ти логори морају бити узети у обзир за смештај око 20.000 Срба из устаничких области. Смештај у нове логоре и ван Београда такође је немогућ услед развоја устанка. Питање остатка од око 20.000 Јевреја и чланова породица морамо овде решити.“²⁶

Рибентроп је упитао Лутера за мишљење и овај је одговорио да то није Бенцлеров посао. „Ако је војни заповедник Србије са Бенцлером у томе сагласан, да тих 8.000 спречавају у првом реду акцију умирења у старосрпским областима, по моме мишљењу о томе мора да води бригу војни заповедник Србије. У другим областима, други војни заповедници су решили проблем знатно већег броја Јевреја, а да о томе уопште нису говорили. По мом мишљењу, ми не можемо захтевати од румунског државног вође, који ионако има пуно брига са сопственим Јеврејима, да преузме 8.000 Јевреја из стране државе.“²⁷

Пошто ни он није видео решење, замолио је Рибентропа за овлашћење да о томе разговара са Хајдрихом. Рибентроп је прихватио Лутеров предлог да се одмах ступи у везу са Хајдрихом, „да би се разјаснило питање да ли он може да смести 8.000 Јевреја у источну Пољску или било где.“²⁸ Лутер је замолио Радемахера да сазна од Шеленберга када ће доћи Хајдрих из Прага и, уколико он не дође, са киме би могао разговарати у његовом одсуству о овом проблему.²⁹

²⁵ „Нисам у стању“, писао је Радемахер, „да сагледам нужност жељеног протеривања 1.200 мушкараца Јевреја од стране опуномоћеника спољних послова у Београду, било у Румунију, Генерални Гувернман или Русију. Русија је као оперативна област крајње неподесна за пријем тих Јевреја. Ако је у Србији опаоност, у Русији је много већа, док је Генерални Гуверман презасићен Јеврејима. М. Е. би морао бити у стању да при одговарајућој оштрини и одлучности Јевреје држи у логорима у Србији... Стога предлажем одговарајућу наредбу, тј. затварање у логоре и постепено ликвидацију“ (АВИИ, Мф. — Л., X. 297124). У писму Бенцлеру од 13. IX, Лутер, између осталог, пише: „Es muss bei hartem und unnachgiebigem Vorgehen möglich sein, den Juden den Appetit daran zu nehmen, im Lande Unruhen zu verbreiten. Diese in Lagern Zusammengefassten Juden müssen eben als Geiseln für das Wohlverhalten ihrer Rasse-genossen dienen“ (АВИИ, Мф. Л., X. 297123).

²⁶ АВИИ, Мф. — Л., X. 297121.

²⁷ Исто, X. 297119.

²⁸ Исто, X. 297113.

²⁹ Исто, X. 297114.

' Почетком октобра Лутер се договорио са Хајдрихом да овај пошаље једног нарочитог опуномоћеника Главне службе безбедности Рајха у Београд, који би размотрио могућност за решење овог проблема.³⁰

За 8. октобар била је најављена Ајхманова посета Београду, у пратњи Радемахера. Међутим, из непознатих разлога он није дошао. Уместо њега, 11. октобра, стигла су два представника Главне службе безбедности Рајха, Зур и Штука са Радемахером.

Већ приликом првог разговора између делегата из Берлина и Бемеа, Турнера и Бенцлера, испоставило се да није у питању 8.000, него 4.000 Јевреја.³¹ Од овог броја могло је да се стреља 3.500, а 500 су били потребни државној полицији за одржавање здравства и реда у гету, који је требало да буде у Јатаган-мали у Београду. Посебно је Турнер био незадовољан што први позиви у помоћ нису пружили непосредне резултате и тражио је, као и раније, да се остали Јевреји протерају из Србије. Међутим, на крају разговора се искристалисало следеће (што је и Турнер прихватио):

„1. Мушкарци Јевреји биће до краја ове недеље стрељани . . .

2. Остатак од 20.000 Јевреја (жене, деца и старци). као и око 1.500 Цигана, од којих ће мушкарци бити стрељани, треба сакупити у циганској четврти Београда.“³²

Остатак који не буде стрељан, ноћу би био транспортован на острво Митровицу (овде се мисли вероватно на Засавицу). По Немачкој замисли тамо је требало уредити два лотора. У један би сместили Јевреје и Цигане, а у други око 50.000 српских талаца. Међутим, поплава Саве омила је све планове и Немци су се прихватили других подеснијих решења.

Још пре ових разговора војни команданти су почели са масовним уништавањем Јевреја. Стрељања су учестала од септембра месеца. Нарочито су била масовна у октобру.³³ Због убиства 21 немачког војника на путу код Тополе 2. октобра, Беме је наредио 4. октобра³⁴ да се изврши стрељање, поменуто у поглављу о масовним злочинима.³⁵

³⁰ Исто, X. 297112.

³¹ Ова грешка потекла је од Турнера, који је ове податке пренео Бенцлеру, а овај их слао у Берлин. Изгледа да су Јевреји из Баната и Смедерева два пута рачунати. Ово је један од примера да не треба потпуно веровати немачким извештајима иако влада увереше да су они педантно вођени.

³² АВИИ, Мф. — Л., X. 297105. Захваљујући овим Радемахеровим белешкама, сачуван је детаљан одис разговора у Београду о јеврејском и циганско! питању.³³

³³ Сачувана су два извештаја из октобра, командира немачких јединица, које су вршиле стрељања 9, 11, 27. и 30. октобра, поручника Липеа и поручника Валтера, из којих се лено може сагледати како су нацисти вршили масовно уништавање Јевреја и Цигана.

³⁴ У Бемеевој заповести од 4. X 1941. говори се да су они изгинули између Београда и Обреновца, али већ у извештају од 9. X назира се да је то било код Тополе, јер, кад се говори о губицима, помиње се иста јединица, армијски пук за везу, односно II/521. батаљон (упореди: *Зборник* I, 1, 480. и 496—500).

³⁵ Сачувани извештај поручника Липеа од 13. X описује стрељања 9. и 11. X, али на крају извештаја напомиње да је његова јединица морала да оде и да су настављена стрељања. Овај извештај доносимо у целини због тога што од почетка до краја описује начин на који су вршена стрељаша у Србији, не само Јевреја и Цигана него и осталих Талаца.

„После детаљног извиђања места и извршених припрема извршено је прво стрел>ање 9. X 1941.“

Неколико дана касније, 17. октобра, стрељано је 200 Јевреја и комуниста због убиства два 'припадника немачких оружаних снага на улицама Београда.

Друго масовно стрељање Јевреја извршено је 27. и 30. октобра у Београду због десет погинулих и 24 рањена немачка војника из јединица опколених у Ваљеву.³⁶ Није сачуван податак о тачном броју тада стрељаних. Према кључу који је тада важио, претпоставља се да је стрељано 2.200 лица.³⁷ Овог пута естрељан је и знатан број Цигана.

Притвореници су одведени из логора у Београду с најнужнијим пртљагом у 5,30 часова. Поделом лопата и осталог алата створен је утисак неке радне акцији. Сваки камион имао је само три стражара, како се по јачини пратње већином наслутила права намера.

Превоз је извршен без икаквих потешкоћа. Расположење притвореника било је добро за време вожње и припреме. Они су се радовали одласку из логора, где амештај, наводно, није одговарао њиховим жељама.

Притворенике смо запослили 8 км од места стрељања и затим доводили према потреби. Место је било довољно осигурано и за припрему и за стрељање. Стрељање је извођено пушком на одстојању од 12 м. За сваког притвореника одређено је пет стрелаца. Осим тога, лекару су стајала на располагању два стрелца, који су у случајевима где је он сматрао за потребно, пуцањем у главу изазивали сигурну смрт. Предмети од вредности и преостале ствари одузете су под надзором и касније предате НСВ, односно полицији безбедности.

Држање притвореника на стрељању било је прибрано. Два човека покушала су да беже и била на месту убијена. Појединци су изразили своје убеђење на тај начин што су још једном кликнули Сталину и Русији.

На дан 9. X 1941. стрељано је 180 људи.

Стрељање је завршено у 18,30 часова. Нарочитих догађаја није било. Јединице су се задовољне вратиле кући. Друго стрељање могло се извршити тек 11. X 1941. Услед радова на дунавској скели, наредно стрељање морало се обавити у околини Београда. За ту сврху било је потребно пронаћи ново место и удвостручити опрезност. Идуће стрељање обављено је на дан 11. X 1941. г. у околини стрелишта. Оно је извршено по плану. Стрељано је 296 људи. Са оба стрељања није побегао ниједан затвореник и трупа није забележила никакве нарочите догађаје и инциденте. За појачање безбедности био је употребљен још један вод јединице мајора Понгрубера, под командом поручника Хауа. Укупно су наведене јединице 9. и 11. октобра 1941. стрељање 449 људи" (*Зборник* I. 1. 526—528).

³⁶ Исто, 542. Онда постаје јасно оно место из Радемахерових белешки о проговорима у Београду поводом коначног решења јеврејског питања од 11—19. X. „Мушкарци Јевреји биће стрељани до краја ове недеље" (АВИИ, Мф. — ЈЛ, X. 297106). С обзиром на то да су белешке писане 25. октобра, у ова два стрељања убијено је око 3.800 Јевреја.

³⁷ Извештај поручника Валтера од 1. XI 1941. о овом стрељању такође је интересантан па га доносимо у целини.

„У споразуму с надлежним органом SS, довезао сам поробљене Јевреје, односно Цигане, из београдског затвореничког логора. Камioni из Фелд командантуре 599, који су ми за ово били стављени на располагање, показали су се непригодним из два разлога:

1. Воze их цивили; услед тога није зајамчена тајна.

2. Сви су били без крова или цераде, тако да је градско становништво видело кога смо на возилима имали и куда смо се затим возили. Пред логором су се биле скупиле жене Јевреја, које су урикале и викале при нашем одласку.

Место на коме је извршено стрељање врло је подесно. Оно лежи северно од Панчева, непосредно уз друм Панчево—Јабунка, на коме се налази једна узвишица, чији је нагиб толики да се на њега може човек само с муком испети. Према тој узвишици налази се мочварно земљиште, а позади ње је река. При високом водостају (као 2. X) вода допире скоро до узвишице. Према томе, може се с мало људи спречити бекство затвореника. Исто тако, тамо је и подесно

Крајем октобра, у затвор код Топовских шупа затворени су мушкарци Цигани из Београда, Обреновца, Вишњице, Жаркова и Ресника. У Београду је масовна рација почела 27. октобра, у Маринковој Бари. Следећег дана извршено је хапшење на Чубури и Јатаган-мали, 29. октобра на Булбудеру, Пашином брду, Миријеву и Виппвици, а 30. октобра у Жаркову. У рацији су учествовали Немци са српском жандармеријом. Рачуна се да је крајем октобра стрељано преко 400 Цигана у Београду.³⁸

Током новембра у градовима по унутрашњости, на основу Турнеровог наређења од 3. новембра, похапшени су мушкарци Цигани. Срезови су били дужни да издржавају њихове породице и да шаљу храну у логор. Неки срезови, као брзопаланачки, протестовали су код Недићеве владе да нешто учини за ове Цигане, јер их не могу више издржавати.

Остали Цигани, жене и деца у Београду, сакушвени су половином децембра и одведени у логор на Сајмиште, одакле су највећи број пустили после два месеца.³⁹

Током октобра стрељани су и мушкарци Јевреји из Шапца. Њих су фашисти још у јулу и августу сакупили у тзв. пионирске бараке. Прва физичка уништења Јевреја у Шапцу почела су 24. септембра приликом познатог „крвавог марша“ Шапчана до Јарка и натраг. Уз пут је стрељано неколико, оних који нису били у стању да издрже овај напорни марш. По повратку из Јарка, затворени су заједно са ухапшеним сељацима у новоформираном логору на Сењаку, али су ускоро 4. октобра поново одведени у логор на Сави и прикључени својим женама и деци. Одатле су изведени и стрељани 12. и 13. октобра у селу Засавици. Међу њима је било и Цигана. За два дана стрељано је око 1.000 Јевреја и Цигана.⁴⁰

песковито земљиште, што олакшава копање јама, а тиме се скраћује и радно време око копања. По доласку на око 11/2 — 2 км испред изабраног места, заробљеници су сишли с камиона, док су камиони с цивилним шоферима одмах враћени натраг, да би ови имали по могућности што мање података за нека подозрења. Затим сам, да би била обезбеђена сигурност и тајна, обуставио сваки саобраћај друмом. Место стрељања обезбедио сам са 3 лака митраљеза и 12 стрелца:

1. Да се спречи покушај бекства од стране затвореника;

2. Ради самоодбране од евентуалних препада од српских банди. Највећи део времена отпада на копање јама, док се само стрељање свршава врло брзо (100 људи за 40 минута). Пртљак и ствари од вредности од затвореника претходно сам прикупио и сместио у свој камион, да би их затим предао НСВ. Стрељање Јевреја је једноставније неголи стрељање Цигана. Мора се признати да Јевреји врло прибрано гледају смрти у очи. Они се држе врло мирно, док Цигани јаучу, вриште и стално се покрећу, иако се налазе већ на месту стрељања. Неки су чак пре плотуна поскакали у јаме и покушали да се притаје као мртви. Ово стрељање у почетку није остављало на моје војнике неки нарочити утисак, али се већ другог дана приметило да по неки од њих, при вршењу стрељања на дуже време, губи живце. За време трајања стрељања, по моме личном запажању, не осећају се никакве душевне сметње. Оне се, међутим, појављују онда кад се после неколико дана увече и у миру о томе размишља" (*Зборник I, 1, 583-4*).

³⁸ Документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, СЈТ, нерегистровано.

³⁹ Исто, АВИИ, НДА, 19-6-13.

⁴⁰ Упореди: *Зборник I, 1, 498 и 520.*

Неколико стотина Јевреја из Ниша и околине, затворених у нишком концентрационом логору, такође је стрељано у јесен 1941. године.

Тако је и у Србији, а не само у Берлину; преовладало мишљење да се у Србији униште сви Јевреји. Бенцлеров глас се мање чуо, јер је и Турнер, после разговора са Радемахером, све више био за решење које су предлагале централне инстанце. То се види из његовог наређења свим фелд и крајскокомандантурама од 26. октобра:

„Стога се начелно у сваком случају имају ставити на располагање трупи као таоци сви мушкарци Јевреји и Цигани. Уосталом, постоји намера да се жене и деца Јевреја и Цигана ускоро прикупе у сабирни логор и да се овај узрок немира исели и тиме уклони из српског простора.“⁴¹

У следећој заповести, од 3. новембра, Турнер је већ одређенији: у вези са мојом наредбом од 10. X, наређујем одмах хапшење свих Јевреја и Цигана као талаца. Уколико спровођење наредбе није могуће из техничких разлога, да се о томе поднесе извештај са тачним подацима броја и места становања. Далје, да се наведе приближан број жена и деце Јевреја и Цигана са местом становања и да се припреми њихово транспортовање у један сабирни логор у околини Београда.“⁴²

Међутим, Бенцлер је и даље био упоран. Државни секретар Министарства иностраних послова Вајдекер сматрао је да Бенцлер као изасланик спољних послова не треба тим питањем да се активно бави „као што то чине унутар Србије војне и управне власти.“⁴³ Прекорачио га је што не тражи неки други пут за решење тог питања, него се за све обраћа Министарству иностраних послова. Лутер је такође сматрао да је ово питање решено и да Бенцлер нема више потребе да се њиме бави.

Немци су још 28. октобра одустали од изградње концентрационог логора у Засавици, услед поплаве Саве, и истовремено одлучили да логор за Јевреје и Цигане буде на Сајмишту у Београду.⁴⁴ Овај логор је носио назив Прозлазни логор 183.

Бенцлер је почетком децембра учинио последњи покушај да протури своју идеју о протеривању Јевреја из Србије. Радемахер му је одговорио да то ни у ком случају не би дошло у обзир пре пролећа, пошто најпре треба транспортовати Јевреје из Немачке.⁴⁵ Били су то последњи узалудни покушаји, јер је већ било одлучено о судбини Јевреја у Србији.

Почетком децембра јеврејска полиција је издала наређење да сви Јевреји у Београду, без обзира на узраст, дођу у полицију и да са собом понесу најнеопходније ствари.⁴⁶ За четири дана сви су Јевреји

⁴¹ Зборник I, 1, 565, АВИИ, Мф. — Минхен, 3/2.

АВИИ, Мф. — Минхен, 3/1. Из ове наредбе јасно произлази да се немачких представника у Србији определила за уништење Јевреја на лицу места.

⁴³ АВИИ, Мф. Л., X. 297115.

⁴⁴ Ово је одлучено договором између војноуправног команданта Србије и команданта Прозлазног логора 183 28. X 1941, АВИИ, НА, 44 X-7/1-55.

Архив Института у Јерусалиму, док. 653.

⁴⁶ Л. Ивановић, н. ч. 304.

из Београда пребачени на Сајмиште. Нешто касније превезли су оне из затвора код Топовских шупа и Бањице, почетком 1942. године из осталих делова Србије, Шапца, Крагујевца, а у фебруару из Косовске Митровице и Новог Пазара. Са Јеврејима су затворени и Цигани, али они су највећим делом после два месеца пуштени. Самим тим целокупна јеврејска имовина пала је у руке окупатору.

Да би застрашио становништво Србије да не скрива Јевреје, војноуправни командант Бадер је 3. јануара објавио уредбу којом је уз претњу смртном казном забрањено примање Јевреја на конак или чување њихових ствари и вредносних папира.

За логор је изабрано веома подесно место, старо Сајмиште на саставу Дунава и Саве. Позади је био Земун, јако фолксдојчерско упориште, те су постојале мале могућности да се одатле побегне. Сви Јевреји и Цигани смештени су у једну огромну халу павиљона број 3.

Управу логора и надзор над њим држао је у својим рукама Герстап. За команданта је био постављен SS-потпоручник Херберт Андорфер (ухваћен тек 1967. године у Минхену), а за његовог помоћника SS-подофицир Едгар Енге.⁴⁷ Логор је у почетку чувала фелд-жандармерија а касније 64. полицијски батаљон.⁴⁸

Унутрашњу организацију логора водили су представници Јевреја, који су се старали о снабдевању намирницама и огревом, затим о кухињи и амбуланти. То је био апарат од близу 500 Јевреја. Тиме је код Јевреја створена илузија да се брину сами о себи да се не налазе у животној опасности. Да би успоставила одређен ред међу толиком масом људи, управа логора је поставила блок-команданте, по угледу на концентрационе логоре у Немачкој. Свака група од сто логораша имала је свога старешину из редова логораша. Он је одговарао за рад и дисциплину своје групе. Било је врло тешко успоставити ред међу толиком масом људи, нарочито при умивању и деоби хране, што је још више исцрпљивало ионако полумртве људе, Лична хигијена није се могла одржавати, јер су постојале само две чесме и оскудни санитарски уређаји.

Немци су одређивали врсту и количину хране, а снабдевање храном ишло је преко Одсека за социјално старање и социјалне установе Градског поглаварства. Намирнице су често закашњавале и стизале у мањим количинама него што је поручено и обично су биле лошег квалитета. Нарочито су недостајале маст и со.⁴⁹ За доручак се обично делила шоља чаја без шећера, за ручак чорба од пасуља или купуса, за вечеру исто.

Логораша су били смештени крајње лоше. „Овде је тако, не знам како да га окарактеришем, једном речи, једна велика штала за 5.000 и више људи, без зида, без ограда, све у истој одаји”,⁵⁰ писао је један логораш. Било их је толико да нису могли ни честито да легну на под. Једва да је за сваког било пола метра простора. Уз то, зграда је била напукла од бомбардовања па је у њу продирала киша и снег.

⁴⁷ АВИИ, НДА, 36-1-25. Од 1. II 1942. Енге, познат по надимку „целат” потпи-
еује се као командант логора.

⁴⁸ АВИИ, НДА, 32-9-3.

⁴⁹ Исто, 36-1-38.

⁵⁰ ИАБ, Д-XXIX-И24.

Слаба исхрана, хладноћа и крајње нехигијенски услови проузроковали су разне епидемије, нарочито код деце. У почетку је умирало по неколико логораша. Што је време више пролазило, тај се број повећавао. Свакодневно, све до априла, могло се видети како Јеврејке вуку лешеве да их предају општинским службеницима ради сахране на Јеврејском гробљу.

Положај и унутрашње уређење логора онемогућавали су било какав контакт са спољним светом. Оно што се у логору догађало није смело продрети напоље. Преношење порука и писама сматрано је као тежак прекршај и онај ко је у томе био ухваћен, могао је да очекује смртну казну.⁵¹

Целокупан начин живота у логору убијао је у затвореницима наду и жељу за животом. Свакодневна неизвесност често је водила у апатију. Па, ипак, многи су се трудили да истрају, иако је било мало наде за избављење. Исконска жеља за самоодржањем давала им је снаге да издрже све тешкоће. О њиховим дилемама веома пластично говори писмо једне логорашнице: „Ти не знаш, као што и ја нисам знала, шта значи бити овде. Желим ти да то никад не сазнаш . . . Какве ли намере имају са нама? у сталној смо напетости хоће ли нас стрељати, дићи у зрак, транспортовати у Пољску итд. . . . Можда ћемо се једном живи извући и одавде у један срећнији живот, јер то тако страшно, мада већ малокрвно желимо . . . Већ као дете бојала сам се да ме не закопају живу. А ово је нека врста привидне смрти . . .”⁵²

Смишљена немачка пропаганда уверавала их је да ће их транспортовати у Пољску. У том времену многи су отишли у смрт. Постепено уништавање спровођено је од оснивања логора, а нарочито је убрзано у априлу. То се може лепо сагледати из кретања бројног стања логораша. Док су их прикупљали, тај број је растао све до 31. јануара 1942. године, када их је било 6.500, половином фебруара 5.503,⁵³ крајем марта 5.293,⁵⁴ 20. априла 4.505, а крајем априла тај се број нагло смањило на 1.884 лица.⁵⁵ Из поменутих података може се извести закључак да је убрзано уништавање Јевреја почело у априлу, доласком гасних кола из Берлина.

Ово уништавање треба довести у везу са ставом нациста према "Јеврејима на прелазу из 1941. у 1942. годину. До новог заоштравања курса према Јеврејима дошло је после ступања у рат Сједињених Америчких Држава. Нарочито је то било осетно унутар Рајха. Као спољна ознака уведена је жута звезда уместо траке. Гебелс је отворио тај нови вал кампање против Јевреја чланком „Јевреји су криви". Постоји индидија да је у то време Хитлер донео коначну одлуку о уништењу Јевреја, која је званично потврђена 20. јануара 1942. године на саветовању у Берлину. Хајдрих је учесницима саветовања саопштио да га је Геринг овластио да „коначно решење јеврејског

⁵¹ Опширније о неподношљивом животу у логору пише Ј. Ивановић, н. ч. 305-8.

⁵² Писмо Хилде Дојч, ИАБ, Д-XXIX-1122.

⁵³ АВИИ, НДА, 36-1-34.

⁵⁴ Према извештају командујућег генерала и војног заповедника Србије, АВИИ, НА, 41 Ф-19/3635.

⁵⁵ АВИИ, НДА, 36-1-47.

питања спроведе у дело".³⁶ Таква радикална промена није се могла приметити у Рајху до лета 1942. године, јер је у јавности Немачке била камуфлирана као пресељење у Пољску.

На Химлерову иницијативу, од биолошког уништења спасени су само физички најспособнији, који су касније употребљени за робовски рад у предузећима формираним при концентрационим логорима. Почетком марта, Ајхман је почео да организује депортацију и уништавање европских Јевреја. Редослед земаља по коме се спроводило ово истребљење Ајхман није утврдио. Изгледа да му је било најхитније да уништи пољске Јевреје, а да оне из Рајха депортује на њихово место.

Док се одлучивало о њиховој судбини, српски Јевреји проводили су тешке дане на Сајмишту. Такво стање је потрајало до априла, када су нацисти одлучили да убрзано ликвидирају око 5.000 Јевреја. Из Берлина је послата једна група са аутомобилом за гушење гасом, са задатком да ове Јевреје биолошки уништи. Ова кола је по Химлеровом налогу конструисао инжењер Бекер, а произвела их је фабрика „Саурер“ и названа су „камион С“.⁶⁷ Ти аутомобили појавили су се као опрема Оперативне групе полиције и службе безбедности у пролеће 1942. године. Споља гледано, тешко се могла приметити њихова намена. Личили су на затворене камионе, а конструисани су тако да, кад се мотор стави у погон, унутрашњост се испуњава плинотом и за 10—15 минута људи који се нађу у камиону угуше се гасом. У сваком од њих могло је да стане 15—20 лица јер су произвођени у разним величинама.

Оваква кола међу првима су упућена у Београд. Уништење је текло врло брзо. Од 4.005 Јевреја 20. априла, остало их је крајем априла само... 1.884. Сваког дана одвођено је у смрт од 100 до 300 Јевреја.⁵⁸

Јевреји су веровали да ће овим колима бити депортовани на неко сигурно место, па су се у почетку добровољно јављали. Да би обмана била потпуна, наређивано им је да спакују ствари и утоваре их на јпосебан камион. До последњих дана управа логора се бринула о здравственом стању, давала лекове, преписивала наочаре и друга помагала, све како логораши не би посумњали да ће бити уништени. У овом камиону угушено је око 5.000 Јевреја.⁵⁹ После обављеног посла камион је враћен у Берлин.

Последњих 500 Јевреја, који су били службеници логора, одведени су на Бежанијску косу и стрељани, или су по неким верзијама, депортовани у Пољску.⁶⁰

³⁸ Poliakov, Wulf, н. д, стр. 72.

⁵⁷ Жак Делари, *Хисторија Гестапоа*, Загреб, 1966, 354.

⁵⁸ Ј. Ивановић, н. ч. 309.

⁵⁹ Нешто слично потврдио је и један гробар из Јајинаца: „Пуна два месеца радио сам на ископавању рака у 1942, од марта до маја, када су Јевреји угушивани и у те раке затрпавани, али ми ших нисмо никада затрпавали. Чим би пркметили да из даљине долази гас-ауто са угушеним Јеврејима, ми смо стрелиште напустили. Ископано је 81 или 82 рова, у свим рововима могло је стати по 100 људи“ (*Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији*, стр. 32).

⁶⁰ ИАБ, X-607.

Према проценама на основу досад истражених докумената, у Србији је уништено око 15.000 Јевреја. Иза њих су остали њихови кофери и ствари, које су есесовци слали на поклон својим породицама. Непокретну имовину узеле су немачке власти. Како је са њиховом продајом ишло споро, то је целокупна вредност ове имовине крајем 1942. год. пренета на квислиншку владу Недића, са обавезом да се Немцима исплати 860,000.000 динара као надокнада за штету коју су претрпели Немци и фолксдојчери у априлском рату.⁶¹

Тако је Турнер могао са задовољством да констатује у извештају од 29. августа 1942. заповеднику Југоистока генералу Леру: „Србија је једина земља у којој је решено питање Јевреја и Цигана.“⁶²

Истовремено су уништени болесници и персонал јеврејске болнице у Београду у периоду од марта до маја 1942. године.⁶³

Разлог за уништење Јевреја у Србији био је у општем курсу нацистичке Немачке према Јеврејима. Њиховом убрзаном уништењу допринело је разбуктавање устанка, што је нацистима послужило као подесан изговор да се Јевреји прикажу као учесници и покретачи устанка. Кад им није било одобрено транспортовање у друге земље, сакупили су их у логоре у Србији и уништили, јер су се плашили да ће их ако буду дуже остали у логорима, ослободити партизанске снаге. Осим тога, чување тако великог броја људи захтевало је велико обезбеђење и огромне издатке за исхрану. Брзом уништењу одговарало је и то што су 1942. године сви Јевреји из Србије били сакупљени на Сајмишту, па је за нацисте било једноставније да их ту униште него да их транспортују на било које друго место окупиране Европе, где би опет са њима имали проблема.

⁶¹ Л. Ивановић, н. ч. 310.

² АВИИ, Мф. — Минхен, 9/260.
Злочини .. ., стр. 37.